

18. Recaizade Mahmut Ekrem ile Muallim Naci tartışmasını kanon üzerinden okumak¹

Neşe OKTAY²

APA: Oktay, N. (2024). Recaizade Mahmut Ekrem ile Muallim Naci tartışmasını kanon üzerinden okumak. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 310-325. DOI: 10.29000/rumelide.1439628.

Öz

Kelime olarak kanun, kural, düzen anlamına gelen “kanon”; edebî anlamıyla düşünüldüğünde en kısa ifadeyle eser listesi olarak kabul edilebilir. Bir milletin geçmişten bugüne ortaya koyduğu ürünleri toplama faaliyeti olarak düşünülebilecek edebiyat tarihleri, antolojiler, kimi zaman dergilerde yayımlanan “en iyi eser” listeleri edebî kanonların en açık yansımasıdır. Edebî kanonları belirleyenler siyasi iktidarlar veya edebî zevki yönlendirenler gibi farklı kesimler olabilir. Kimi zaman da doğrudan devrin içinden edipler yaşadıkları tartışmalar, polemikler, edebî gruplaşmaları ile kanon oluşumuna etki edebilirler. Edebiyatımızda 19. Asır, yeni bir edebiyatın ortaya çıkışı ve eski-yeni meselelerini gündeme gelmesi dolayısıyla önemlidir. Bu süreçte ortaya çıkan edipler, var olan edebiyata kimi zaman polemikçi bir tarzda yaklaşarak kendi edebî anlayışlarını yerleştirme gayreti içine girmişlerdir. Bu belirsizlik içindeki süreç edebiyatçıların birbirlerine yaklaşım uzaklaşmasıyla veya tartışma ve polemiklerde birbirlerine karşı aldıkları tavırlarla devam etmiştir. Eski-yeni tartışmalarının en yoğun yaşandığı ve kutuplaşmanın arttığı II. Abdülhamit yıllarına gelindiğinde ise Muallim Naci'nin durduğu yer önemlidir. Özellikle Recaizade Mahmut Ekrem ile girdikleri tartışmalar, devrin genç ediplerinin Muallim Naci ya da Recaizade Mahmut Ekrem'den yana tavır almalarıyla sonuçlanmış, ölümünden sonra dahi Muallim Naci'nin tartışmalara konu olmasına sebep olmuştur. Özellikle bu tartışmaların neticesinde bir Naci imajının oluştuğu, hayatta olmadığı yıllarda bile durduğu yerin bu imaj dahilinde bir ölçü gibi kullanıldığı görülebilir. Bu bağlamda çalışmada Muallim Naci'nin kanon karşısındaki durumu, dışlanması ve edebî kanonda edindiği yer gerek devrinde gerek ölümünden sonraki yıllarda yazılanlar ile edebiyat tarihleri içerisinde değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu yolla yeni edebiyatın yerleşme ve kendini ispat yıllarının kanon kavramı etrafında izah edilmesi amaçlanmaktadır.

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu makale, 12-13 Ekim 2023 tarihinde Artvin Çoruh Üniversitesinde düzenlenen Mehmet Genç Adına Osmanlı Tarihi Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: %16

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 14.11.2023-**Kabul Tarihi:** 20.02.2024-**Yayın Tarihi:** 21.02.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1439628

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Edebiyatı ABD / Dr., Artvin Çoruh University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature, New Turkish Literature (Artvin, Türkiye), nesedemirci@artvin.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-2599-1846, **ROR ID:** https://ror.org/02wcpmn42, **ISNI:** 0000 0004 0399 2818, **Crossreff Funder ID:** 501100020561

Anahtar kelimeler: Kanon, Yeni Türk Edebiyatı, Muallim Naci, Recaizade Mahmut Ekrem

The reading the discussion of Recaizade Mahmut Ekrem and Muallim Naci through canon³

Abstract

Canon, which means law, rule, and order as a word, can be briefly defined in terms of literature as a list of works. Literary histories that can be considered as an effort to collect all works produced by a nation, anthologies, and “best works” lists published occasionally in journals are a clear reflection of literary canons. Those who determine literary canons can be different segments such as political powers or those who guide the literary taste. Sometimes, scholars directly from a period can influence the formation of a canon through the discussions they hold, polemics, and literary groupings. 19th century in our literature is important in terms of emergence of a new literature and bringing the issue of new-old to the agenda. Scholars who emerged in this process assumed a controversialist approach towards the existing literature and tried to instill their own perspective of literature. This period of uncertainty continued with the convergence and distancing of the scholars or with controversies and attitudes they adopted towards each other. When it came to the reign of Abdulhamid II, when the controversy on old-new reached a peak and polarization increased, the stance of Muallim Naci is important. Especially his controversies with Recaizade Mahmut Ekrem resulted in the young scholars of the period being split by taking sides with either Muallim Naci or Recaizade Mahmut Ekrem and caused Muallim Naci to be a subject of the controversies even after his demise. As a result of these controversies, it can be seen that an image of Muallim Naci emerged, and his stance was used as a measure within this image even in the period after his death. In this context, in this study, an attempt will be made to evaluate Muallim Naci’s stance against the canon, his exclusion, and his place in the literary canon both in the period before and after his demise and from a literary history perspective. Thus, it is aimed to describe the years of the new literature to establish and prove itself in the context of the concept of canon.

Keywords: Canon, New Turkish Literature, Muallim Naci, Recaizade Mahmut Ekrem

1. “Kanon” kavramı

Başlangıçta dinî bir kullanımı olan “kanon” kelime olarak değnek, sopa ve bunlara bağılı olarak ölçü, cetvel gibi bir anlama gelmektedir ve bu anlam zaman içerisinde birtakım değişimler geçirmiştir. Değişimlerle başlangıçtaki dinî anlamın dışına çıkmış, daha çok edebî bir terim olarak kullanılmaya

³ **Statement (Thesis/Paper):** This article is an expanded version of the paper presented at the Symposium on Ottoman History in the Name of Mehmet Genç held at Artvin Çoruh University on October 12-13, 2023.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 16

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 14.11.2023-Acceptance Date: 20.02.2024-Publication Date: 21.02.2024; DOI: 10.29000/rumelide.1439628

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

başlanmıştır. Yazının bu bölümünde kavramın geçirdiği değişim bir yana bırakılarak son yıllarda sıkça üzerinde durulan terim anlamı hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Assmann kanon kavramının tarihsel olarak geçirdiği değişimlerden söz ederken en başta kullanılan bütün anlamlarının kavramın bugün geldiği hâlin içinde bulunduğunu belirtir. “Sopa, ölçü, cetvel, ölçek” gibi farklı kullanımlara sahip kanon bugün bu anlamları içermektedir. Buna göre kanonda “değişmezlik” ilkesi vardır ve “ne anlamda olursa olsun kesin dayanak noktalarını gösterir” (Assmann, 2015, s. 131). Geleneksel olanın dışına çıkılarak yeni bir hareket noktası arandığında, gelenek toplumda dayanak olma rolünü yitirdiğinde “neye göre hareket edileceği” sorusuna verilen cevap kanonda ve “değişkenin zaptı” olma niteliğindedir. Kanon aynı zamanda “A ile A olmayan arasına kesin bir çizgi” çeken belirleyendir. Böylece “sınırın keskinleşmesi”ni, yani kutuplaşmayı sağlar. Kanon aynı zamanda “değer perspektifinin keskinleşmesi”ni sağlar. Buna göre kanonun anlam tarihinin yapısını belirleyen gelişme, kavrama kimlik kategorisinin dahil oluşudur. Kanon “kültürel kimliğin devamını amaçlayan bir stratejiye” dönüşürken “bireysel kimlik ile toplumsal kimlik arasındaki ilişkiyi kurar” (Assmann, 2015, s. 136).

Gregory Jusdanis da *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*'de kanonu bir milletin kimliğinin oluşturulması için araç olarak gösterir: “Kanon, içinde bir milletin, bir sınıfın ya da bir bireyin farklılaşmamış bir kimlik bulabileceği ütopyik bir sürekli metinsellik mekânıdır” (Jusdanis, 1998, s. 94).

Harold Bloom *Batı Kanonu*'nda kanonun değişken yapısına işaret eder. Kökeni dinî bir kelime olan kanonun “hayatta kalmak için birbiriyle mücadele eden metinler arsında bir seçim” hâlini aldığını belirttikten sonra “seçim”in sosyal gruplar, eğitim kurumları, eleştiri gelenekleri ve yazarlar tarafından yapılabileceğini dile getirir (Bloom, 2014, s. 27).

Türk Dil Kurumu kanonu seçim üzerinden tanımlar: “Herhangi bir konuda otoritelerin belirlediği seçimler bütünü” (TDK, 2023). Başçı'ya göre genel anlamda büyük yazarlar ile diğer yazarları birbirinden ayırmak içindir (Başçı, 2007-2008, s. 45-46). Dellaloğlu kanonu bir toplumun kaynakçası, literatürü olarak kabul eder (Dellaloğlu, 2023, s. 60). Mignon'a göre ise “uzmanlar, tercihleriyle edebiyat tarihinin ve edebiyat belleğinin ne olduğunu” belirlemektedir. Bu sebeple Tanzimat sonrası edebiyata odaklanan hemen bütün çalışmalar *Şair Evlenmesi*, “Hürriyet Kasidesi”, *Aşk-ı Memnu* gibi bazı yapıtların üzerinde mutlaka durmakta ve böylelikle bir kanon taslağı oluşturulmaktadır (Mignon, 2007-2008, s. 36).

Jale Parla da kanonu seçimlerle oluşan bir liste olarak tanımlarken aynı zamanda listenin yapıcılarını da işaret etmektedir:

“Edebi bir kanon, müfredatımıza koymak için seçtiğimiz bir liste, ya da edebi tadın yargıçları tarafından üstün kılınan hayati eserlerin listesi, yönetici elit bir tabakanın sosyal, ideolojik ve estetik imtiyazlarını meşrulaştıran kültürel bir kurum, ya da kültürel uyumu ve kurulu gücü devam ettirmek ve onaylamak için hegemonik sosyal yapılar tarafından tayin edilen bir grup eser şeklinde tanımlanabilir” (Parla, 2011, s. 62).

Müfredat listesi olarak kanon, edebî yargıçlar tarafından belirlenebileceği gibi yönetici elit tabaka tarafından mevcut iktidarı sağlamlaştırma maksadıyla oluşturulabilir. Bu noktada kanonun izahını yapan araştırmacıların üzerinde durduğu ortak meselelerden biri de kanonun kim ya da kimler tarafından belirlendiğidir.

Edebiyatı hayattan kopuk bir sanat olarak değerlendirmek mümkün değildir. Aksine edebiyatın hayatla, siyasetle, toplumla, devirle, dönemle her daim sıkı bağlara sahip olduğu unutulmamalıdır. Uşaklıgil'in

meşhur değerlendirmesi ile romanlar hayatı yapmaktadır⁴. Doğal olarak edebî kanonları belirleyen tek merci, iyi edebiyatın kıymetini ve hakkını teslim eden okurlar değildir. Belge'ye göre kanon yapıcı üç tür güç vardır:

1. Edebiyat işleri dairesi personeli
2. Siyaset veya devlet
3. Uzun vadeli, nihai hakem olarak okur (Belge, 2004, s. 55).

Parla da benzer belirleyenleri vurgulayarak kanon yapıcıları derslerde okutulacak eserlere karar veren akademya, zevkin ne olması gerektiğine karar veren ve daha çok akademinin dışında şekillenen bohemya ile kendi dünya görüşlerini doğrulamak, meşrulaştırmak, sürdürmek amacındaki egemen toplumsal yapılar şeklinde sıralar (Parla, 2007-2008, s. 12).

Farklı belirleyenler tarafından yapılan seçme işlemi olan kanonun yanında kanonlaşma süreçleri de önemlidir. Kanonun kimlik oluşturma yapısı ile ilgili olan bu süreçler toplumsal anlamda düzenin bozulduğu zamanlar ile bağlantılıdır. “Kültürlerarası kutuplaşmaların arttığı, geleneklerde kırılma yaşandığı, yeni bir düzen arayışının ortaya çıktığı zamanlarda kanonlaşma süreci başlar. Kanon bu durumlarda, birbiri ile rekabet içinde olan düzenler karşısında en iyi ve tek gerçek geleneği temsil etme iddialarının ifadesidir” (Assmann, 2015, s. 135).

Anar da kanonlaşma süreçleriyle ilgili benzer değerlendirmelerde bulunur:

“Her türlü anlamıyla krizin toplumun birçok kurumunda sarsıntılara yol açtığı, toplumsal karmaşanın yürürlükteki düzeni bozmaya başladığı zamanlarda, edebiyatçılar arasında da eleştiri ve polemiklerin bir geleneği yıkmak amacıyla bir araya getirdiği grup, küme, yazar birliklerinin yeni bir düzen, ekol, mektep vb. amacıyla birleştikleri durumlarda ‘kanonlaşma süreci’ hız kazanır genellikle” (Anar, 2020, s. 38).

Bu bağlamda yeni edebiyatın oluşum süreçlerini kanonik bir kıpırdanma olarak düşünmek mümkündür. Gerilimin tırmanması, edebiyatçılar arasında polemik ve tartışmaların artması ve bir grup edibin ekol, mektep vs. kurmak için bir araya gelmesi gibi süreçlerin Tanzimat’tan sonraki yıllarda karşılıkları görülebilir. Dahası Batılılaşma odaklı olarak hayatın yeniden şekillendirildiği, bu yolla yeni bir kimliğin benimsendiği bu yıllar kanonlaşma olarak değerlendirilmeye müsaittir.

Edebiyat tarihini sosyal, doğal, bir anda oluşmuş ve oluşumunu tamamlamış bir yapı olarak okumak yerine hareketli ve yavaş bir süreç olarak okumak bu noktada yardımcı olabilir. Bu durumda yeni Türk edebiyatını 1859’da Şinasi’nin Agah Efendi ile birlikte *Tercüman-ı Ahval*’i çıkarmasıyla veya *Tercüme-i Manzume*’yi yayımlamasıyla başlayan başı sonu mamur bir anlayış gibi değerlendirmek yerine gerilimlerin ortaya çıktığı uzun soluklu bir yapı olarak görmek mümkündür. Öyle ki bu kuruluş sürecinin II. Abdülhamit/I. Meşrutiyet devrine kadar, hatta en olgun örneklerin verildiğine emin olunan Servet-i Fünun topluluğuna kadar sürdüğünü, edebiyatın kesintisiz bir akış olduğunu hatırlamak gerekir. Nitekim bu yazıda odaklanılan da tam olarak sözü edilen yıllar olacak ve yeni edebiyat kanonunun doğuş süreci ortaya konmaya çalışılacaktır.

⁴ Halit Ziya’ya ait olan ve Tevfik Fikret’in “Musahabe-i Edebiyye”sinde geçen ifade tam olarak şöyledir: “Evet, hiç şüphesiz yok, hayat romanları değil romanlar hayatı yapıyor!” (Tevfik Fikret, 2000, s. S. 164).

2. Kanonlaşma süreçleri ve yeni Türk edebiyatı

2.1. Gerilimin tırmanması

“Her türlü anlamıyla krizin toplumun birçok kurumunda sarsıntılara yol açtığı, toplumsal karmaşanın yürürlükteki düzeni bozmaya başladığı zamanlar” (Anar, 2020, s. 38) kanon oluşumuna uygun, gerilim ve tansiyonun yükseldiği zamanlardır. Değişim ve dönüşümlerin bu dönemlere denk geldiği söylenebilir.

Osmanlı'nın siyasi ve askerî alanlarda güç kaybetmesine karşılık Divan edebiyatının da hayatın gerçeğini ifade edemeyip toplumun ihtiyaçlarına cevap olamaması sonucu edebiyatta değişim ve yenilik ihtiyacı kendini göstermeye başlar. Divan edebiyatının son neslinden Akif Paşa, Enderunlu Vasıf, Keçecizade İzzet Molla gibi isimler kendi dairelerinde kalarak değişimin yollarını aramışlardır. “Sanki zorladığı bütün kapıları kendisine kapalı bulan insan, yavaş yavaş kendi içinde değişimin imkânlarını aramaktadır” (Tanpınar, 1988, s. 79). Ancak çabalar sonuç vermemiş olmalıdır ki 19. asrın ikinci yarısında Avrupa edebiyatı örnek alınarak Şinasi, Münif Paşa gibi isimlerin öncülüğünde yeniliğin kapıları aralanmıştır.

Asrın ikinci yarısı yeniliğe yön tayin etmek için art arda gelen adımlarla başlamış olsa da yenilik hamlesinin ortaya çıkar çıkmaz hayatın biricik yapıcı gücü hâline geldiği düşünülmemelidir. Aksine eski ile yeni, uzunca bir süre için beraberce var olur. Hayat ile edebiyat arasındaki ikilik ve gerilim de doğal olarak kendini göstermekte gecikmemiştir. Galibin ilk anda bilinmediği bu mücadele çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. Tanzimat yıllarında Mustafa Reşit Paşa'nın ardından gelen Âli ve Fuat Paşalar devrinde, nihayet II. Abdülhamit'in saltanat yıllarında ikilik ve bu ikiliğin yarattığı çelişkinin yarattığı tansiyon varlığını korumuştur.

2.2. Edebiyatçılar arasında polemik ve tartışmaların hız kazanması

Toplumsal hadiselerin edebiyata yansmasıyla birlikte edebiyat, hayatın içindeki farklılıkların çarpıştığı, hesaplaştığı bir alan hâlini alabilir. Bu anlamda Şinasi'nin yenilik hamlelerinin hemen ardından tartışma ve polemiklerin başlaması dikkat çekicidir. Şinasi'nin *Fatin Tezkiresi*'ni yayımlamasının ardından gazetenin imkânlarının da ortaya çıkmasına zemin hazırladığı ilk polemik, “mesele-i mebhusetü'n-anha” tartışması, dil ve imla merkezli olarak patlak verir.

Esasında dil ile ilgili görünen fakat hayatın ayrılan yanlarını yansıtan bu ilk tartışmanın ardından edebiyatımızda çok sayıda polemik ile karşılaşmak mümkündür. Tartışmaların en şiddetli olduğu devre ise I. Meşrutiyet yılları olmuştur. Özellikle Recaizade Mahmut Ekrem ve Muallim Naci etrafında kümelenen ediplerin dahil olduğu polemikler, Beşir Fuat'ın, devamında Ahmet Midhat Efendi'nin, hatta Servet-i Fünun ediplerinin katıldığı tartışmalarla birlikte uzar. Bu sırada da geleceğe kalacak olan edebiyat anlayışı da kendini hissettirir.

2.3. Ekoller ve mektepler

Tartışmaların kısa vadeli sonuçları gazete toplatmalar, karşılıklı hakaretler, alınan cezalar, teslim edilen veya edilmeyen haklar ile değerlendirilebilir. Fakat uzun vadeli sonuçlar edipler arasındaki kümelenmeler, ayrılıklar, yakınlıklar ile görünür hâle gelir. Sahip olunan fikirler ve anlayışlara bağlı olarak edebiyat görüşlerinin ayrıştığı, bazılarının öne çıktığı, bazılarının ise miadının dolduğu anlaşılır. Nitekim II. Abdülhamit devrinde oluşan Ekrem-Hamit-Sezai mektebi, Servet-i Fünun topluluğu bunun en bariz göstergeleridir.

Buna göre bundan sonraki kısımda kutuplaşmaların artarak safların belirginleştiği, Tanzimat'tan itibaren kendini gösteren yeni edebiyat kanonunun biraz daha net, anlaşılır hâle geldiği devreden bahsedilecektir. Muallim Naci'nin ise bu kanonlaşma sürecinde dışarıda kalmasının nasıl bir belirleyen hâlini aldığı anlatılacaktır.

3. Kanon kurucu deha: Recaizade Mahmut Ekrem

Yukarıda kanon yapıcı güçler ifade edilirken edebî zevki belirleyen eleştirmenlere ve okuma listelerini oluşturan, müfredatı yapan öğretmenlere işaret edilmişti. Bu anlamda değerlendirildiğinde Ekrem'in konumu devri içinde çok yönlü ve belirleyici özellikler taşır. Öncelikle yeni edebiyatın ilk öncüleri Şinasi ve ardından gelen Namık Kemal ise, Recaizade Mahmut Ekrem onlarla kendinden sonrakiler arasında bağları kuran en önemli kişidir. Ekrem aynı zamanda Şinasi'nin Namık Kemal'e devrettiği *Tasvir-i Efkâr* gazetesini devralan ve gazeteci edipler neslinin son temsilcisi olan isimdir. Siyasetle kısa süreli de olsa bağ kuran son edip, Tanpınar'ın ifadesiyle "birleştirici çizgi" de yine odur. "Şinasi'den sonra, ikinci nesil olan Kemal'in yaptığı yenilik onun varlığıyla Kemal-Ekrem-Hâmid mektebi olacaktır. Ayrıca 1880 senelerinden sonra yetişenlerle kendi devri arasında asıl birleştirici çizgi odur. Servet-i Fünun gençlerini o toplar. Eskinin içinden hiç çıkmamış olmasına rağmen edebiyatımızın şark edebiyatları karşısındaki vaziyetini ilk açıklayanlardan biri de odur" (Tanpınar, 1988, s. 475). Bu hâliyle yeni edebiyatın mirasını "edebî baba"lardan alarak sonrakilere taşıyanın Ekrem olduğu söylenebilir.

Bu noktada "edebî baba" meselesine değinmek gerekir. Şinasi'nin hem eser sayısının hem genç ediplerle ilişkisinin azlığı, ömrünün kısalığı, hayatının önemli bir kısmını çeşitli sebeplerle gittiği Avrupa'da geçirmesi edebî baba olarak düşünölmeye uygun olmadığını düşünödürür. Zira Tanpınar, Şinasi'nin eserlerinin azlığı ve hayatı hakkındaki bilgilerin yetersizliğini gemi kazasından kalan enkaza benzetir. O kendinden sonrakilerle bağını sıcak ilişkiler üzerinden değil, eserlerinin yol göstericiliği üzerinden gerçekeştirmeyi tercih etmiş bir isimdir. Yaptığı her işte, ortaya koyduğu her yeni üründe bir ilki gerçekeştirmenin dışında ne yaptığını bilen ve kendinden sonrakiler için usulü hazırlayan bir kurucunun tavrı vardır.

Şinasi yerine bu role daha uygun olan kişi Namık Kemal'dir. Namık Kemal'in Şinasi'ye göre daha heyecanlı olan hitabet üslubu, insan ilişkilerine daha yakın olması gibi sebepler önce Avrupa'da, sonra sürgün yerlerinde geçirdiği yalnız yıllarına rağmen kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Zorlu koşullara rağmen İstanbul ile sürekli temas hâlinde bulunan, edebiyata yön veren isim Namık Kemal'dir. Dahası mektuplarında Hamit, Şinasi'nin değerini ortaya çıkarmanın dahi Namık Kemal olduğunu söyler (Enginün, 1995, s. 250). Namık Kemal ömrü boyunca İstanbul'dan uzak olmasına rağmen yazdığı mektuplarla edebiyat ortamından uzak kalmamış, döneminde yönlendirici bir rol üstlenmiştir.

Namık Kemal genç edipler üzerinde Şinasi'ye göre daha büyük bir etkiye sahiptir. Ancak bu etkiyi yaratmasını, uzağında bulunduğu edebiyat dünyasını takip edebilmesini, genç isimlerden haberdar olmasını sağlayan isimlerden biri de Recaizade Mahmut Ekrem'dir. Ekrem'in yazdığı mektuplarla Namık Kemal'e genç edipleri, Samipaşazade Sezai gibi, tanıtan, tavsiye eden bir misyonu üstlendiği göröölür.

"Şinasi ve Ziya Paşa ölmüşlerdi. Namık Kemal, hayatından bezmiş bir halde sürgündeydi. Yenilik hareketinin bellibaşlı iki temsilcisi kalmıştı: Hâmit ve Ekrem. Her yenilik hareketinin de iki yönü vardır: Birisi düşünöleni gerçekeştirmeye; ikincisi ise, gerçekeştirileni yaşatmaya çalışmak. Hâmit, ilk işin adamı idi; yeniliği sadece yapıyor, fakat kavga adamı olmadığı için, saldırınlara karşı onu korumaya yanaşmıyor, kenarda duruyordu. Bu durum karşısında, yenilik hareketinin korunmasını Ekrem, tek başına, omuzlarına almak zorunda kaldı" (Akyüz, 1947, s. 155).

Önceki neslin mirasını üstlenirken Abdülhak Hamit gibi daha önce örneği görülmemiş bir yenilik hamlesinin yaratıcısı ile olan yakınlığı, onun tarafından üstat olarak kabul edilmesi Ekrem'in nesline nasıl algılandığını gösterir. Hamit mektuplarda Ekrem'den övgüyle söz eder. Onun hem kendisi hem o günün edebiyatı için ne büyük bir değer olduğunu sıklıkla vurgular. Ekrem'in Mekteb-i Mülkiye ve Sultani'de öğretmenlik yapması doğrudan gençlerle temasını göstermektedir. Sonradan Edebiyat-ı Cedide içerisinde toplanacak ediplerin bir kısmı ile de burada tanışmıştır ve onların edebî zevkini yönlendirenlerden birinin de Ekrem olduğunu düşünmek mümkündür.

Genç neslin edebî zevkini yönlendirme vasfının mektebin sınırları içerisinde kaldığını düşünmek yanlış olur. Ekrem'i devrin üstat veya öğretmeni yapan, bu yenilikçi okullarda verdiği derslerin dışında, bu derslere dair ders notlarını bir araya getirerek yayımladığı *Talim-i Edebiyat* adlı kitabı olmuştur.

Kanonlaşma süreçleri düşünüldüğünde eleştirilenler veya akademi üyeleri tarafından kaleme alınan antolojiler ve ders kitapları ile bu bağlamdaki seçmelerin önemli olduğu daha önce dile getirilmişti. *Talim-i Edebiyat* edebiyata yaklaşımı bakımından yenilikçi ve kıymetlidir. İçerisine aldığı metin örnekleri ile de yapıcıdır fakat Ekrem'in kendinden önceki ve çağdaşı ediplerden aldığı şiirler devrinde tartışma konusu olmuştur. Örneklerin kimlerden olduğu, kimden kaçır örnek alındığı gibi hususlar üzerine polemikler yaşanmıştır. Bütün bu polemiklere rağmen Ekrem, *Talim-i Edebiyat*'ıyla Türk edebiyatının Namık Kemal tarafından da vurgulanan bir eksikliğini kapattığı gibi, bir teorisyen/edebiyat eleştirmeni olarak devrinin edebiyat zevkini de belirlemiştir. Böylece kanon yapıcı gücünü ortaya koymuştur.

Ekrem'in İstanbul'da bulunması, öğretmenliği, devrin yenilikçi antolojisini/ders kitabını hazırlayan isim olmasının yanında devrindeki yakınlıkları da önemlidir. Örneğin Ekrem-Hamit-Sezai üçlüsü başlangıcı geçmişe dayanan bir yakınlığa sahip olmalarının yanında ortak bir edebiyat anlayışına da sahiptirler.

Mektuplar incelendiğinde Kemal-Ekrem-Sezai'nin Hamit ile birlikte düşünüldüğü görülür. Hamit merkeze Kemal'i koyup yanına da Ekrem ve Sezai'yi yerleştirir. Bu yerleştirmeler babalar ve oğullar veya mirasçılar gibi değerlendirilebilir. Bu durumda Namık Kemal ve Rezaizade Mahmut Ekrem, Hamit için edebî baba olarak konumlanmaktadır. Nitekim Hamit "bana senin makalen değil, hayalin bile bir ders-i edebidir. (...) Çünkü memleketimizde benim istidadımı bihakkin takdir edenlerin -ikincisi diyemem-birincilerindensin. Aile-i edebiyat içinde bir yetim olduğum halde Kemal ile sen bana peder, birader oldunuz" der (Enginün, 1995, s. 249).

Merkezinde Namık Kemal'in, çevresinde ise Ekrem, Sezai ve Hamit'in bulunduğu bu grup kendini yeni edebiyatın temsilcisi olarak konumlandırmaktadır. Şinasi'nin açtığı "mekteb-i edeb"i devam ettirenlerin, geleceğin edebiyatının kurucu gücü olarak kendilerini gördükleri açıkça ortadadır: "Âlem-i edebiyatımızın, ki Şinasi'nin eser-i inşasıdır, Kemal ile sen tulû ve gurubunu, şimşekleriyle yıldızlarını gösterdiniz. Ben ise bundan müstefid ve müstefiz olarak bir kirm-i ahter peydâ oldum" (Enginün, 1995, s. 305).

Hamit'in kendilerine yüklediği bu misyonun zaman zaman acı verdiği de anlaşılmaktadır. Daha önce Ekrem'e *Talim-i Edebiyat*'a kendisinden parçalar aldığı için tehlikeli bir iş yaptığını, kendi bedbahtlığının ona da bulaşacağını, tariz ve ayıplamaya maruz kalacağını söyleyen Hamit mektubunda (Enginün, 1995, s. 245), içinde bulunduğu durumu şekilde açıklamaktadır:

“Bize Allah bir imtiyaz, bir iktidar vermeli değil miydi! Emelimize göre yaratılmayacak olduktan sonra o emelin ne lüzumu vardı? Bir cemiyet vücuda getirmek isteyen adamların özü-yı meyyite gibi perişan olması ne hikmettir? (...) nk onun imhl ettiği mstakbeli biz vaktinden evvel getirmek istiyoruz, benim hrika olan biraderim! Halden meyus olma. Zira sen istikbal adamısın, tehiye-i istikbal eden hal adamısın” (Enginün, 1995, s. 246).

Hamit ile Ekrem’in mektuplaşmaları, kendilerini nasıl gördüklerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Edebiyat tarihlerinin ve araştırmacılarının belirlemelerinden önce bizzat kendileri edebî atalarını seçmiş, kurucu dehayı işaret etmişlerdir. Böylelikle yeni edebiyatı ait oldukları alan olarak kabul etmişlerdir.

Anlaşılacağı zere Recaizade Mahmut Ekrem’in dönemin edebiyat ortamındaki konumu sarsılmaz ve biricik bir görünüm sergilemektedir. Yetişen nesille ğretmen olarak kurduğu bağlar, teorisyen olarak edebiyatın belirleyeni, hem genel edebiyat tarihi açısından yrttği faaliyetin yeri doldurulamazlığı hem de gerek yazdığı takrizler gerekse de mektuplarındaki övgü ve yergileri kanon yapıcı bir gç olarak bir merkez şahsiyete sahiptir. Ekrem’in mevcuttaki biricikliğine ve otoritesine, üstelik yerleştirmeye çalıştığı edebî anlayışın hızına tek itiraz sahibi ve engel ise Muallim Naci’dir.

4. Kanonun tekisi: Muallim Naci

“Kanonluk metinlerin, üslupların ve yaklaşımların edebi olarak adlandırıldığı ve böylece dikkat görmeye layık hale geldiği ya da kenarlara itildiği, hatta yok olmasına izin verildiği sınıflandırma sürecidir” (Jusdanis, 1998, s. 99). Anlaşıldığı üzere kanon yalnızca içine almaya layık kişi, isim ve eserlerin değerinin tesliminden ibaret değildir. Aynı zamanda içine almadıklarıyla da kendini ortaya koyar. Tıpkı kişinin kendi kimliğini seçmesi, tanımlanması için “teki”ne ihtiyaç duyması gibi kanonun kendini özel, zgn sayması için de ötekine ihtiyaı da vardır. Başçı kanona alınmayanları fark etmenin resmî kanonla, alternatif kanonlar arasındaki çekişmeyi fark etmek kadar önemli olduğunu dile getirir (2007-2008, s. 65).

O hâlde yeni edebiyat kanonunda kimliği doğrulamak ve ispat etmek için Recaizade Mahmut Ekrem gibi nc kurucu dehaların yanında kanonun dışına itilen, Muallim Naci gibi bir ötekine ihtiyaç vardır. Naci’nin seçilme sebebinde Recaizade Mahmut Ekrem gibi bir sanatçının karşısına çıkabilecek güçlü bir edip olması kuşkusuz en önemli nedendir. Ancak bu sebebin de gerisinde Naci’nin yetişme şartları, kişiliği, devirde aldığı özel görevler de tarihsel birer hazırlayıcı olarak düşünülebilir. Yazının devamında bu koşullar irdelenmeye çalışılacaktır.

a. Yetişme şartları ve hazırlanışı: taşra

Naci’nin hayat hikyesinde, en azından İstanbul’a gelinceye kadar olan ilk devrede yazının maksadı bakımından dikkati çeken kimi göstergeler diğerlerinden anlamlıdır. Bu sebeple bütün biyografinin aktarılması yerine bu noktaların üzerinde durularak konu aydınlatılmaya çalışılacaktır. Naci’nin koşullarının daha iyi anlaşılması açısından ağdaş diğer edipleri de zaman zaman hatırlatılarak karşılaştırmalar yapılacaktır.

İstanbul’da doğmasına rağmen babasını erken yaşta kaybetmesinin ardından ailece Varna’ya taşınmışlardır. İstanbul’da mahalle mektebiyle eğitime başlayan Naci daha ziyade geleneksel bir eğitim almıştır. *Kur’an*, sls yazı ile birlikte Arap edebiyatını tanıyan, *Gülistan*’ı okuyan Naci hattatlık yapar. Devrin eğitim anlayışında 19. asırla beraber başlayan ikilikten Naci’ye düşen eski tarzda bir eğitim olmuştur. Fransızca’yı geç bir yaşta, yarım yamalak ğrenen Naci’nin okuduğunu öğrendiğimiz yeni

tarzdaki ilk yapıt Aziz Efendi'nin *Muhayyelat*'ıdır ve üzerindeki etkisini kitaptaki bir karakterden esinle kendine Naci mahlası ile görmek mümkündür. Oysa 1852 yılında, müellifinin ölümünden elli dört yıl sonra basılabilen bu eser olağanüstülüklerle bezeli, devrinin aradığı realizme çok uzak, bu sebepten de hayranlık ve övgüden ziyade olumsuz eleştirilere hedef olmuş bir yapıttır. Ancak Naci ondan etkilenmiştir.

Naci'nin ancak otuzlu yaşlarında İstanbul'a dönebilmesi de kanonun dışında kalması bakımından önemlidir. Çünkü bu yıllarda İstanbul imparatorluğunun merkezi olduğu gibi edebiyatın da merkezidir. Gazeteler ve hatta artık dergiler üzerinden şekillenen, şahsi tanışıklıkların son derece önemli olduğu edebiyat dünyasına çok geç katılmıştır. Naci yetişmesi ve edebiyata meylinin kendini gösterdiği zamanları taşrada geçirmiştir. Taşranın ruhu hayatının hemen her cephesine etki etmiştir: aldığı eğitim, okuma imkânına kavuştuğu kitaplar, şiir yayımladığında aldığı tepkiler gibi: "Hakikatte Naci bütün ömrünce yirmi yedi yaşına kadar içinde kaldığı ve büsbütün yutmasına, kendisini ancak inzivaya mahkûm etmekle mukavemet ettiği bu muhitin tesirini duyacaktır" (Tanpınar, 1988, s. 594).

Varna'da bulunduğu sıralarda kimi varakalarını hiç kimseden destek almadan *Tuna* gazetesine gönderir, ancak aldığı tepkiler destekler mahiyette değildir. Tam tersi bu işin bir öğretmene yakışmadığı dedikodularını işitir. Aynı şekilde Varna'da resmî tercüman olan Kamyano Efendi'den aldığı Fransızca derslerinden de dedikodular sebebiyle vazgeçmek zorunda kalır (Tarakçı, 1994, s. 9).

Ahmet Midhat'a yazdığı mektuplarda kendisi de bu meseleye temas eder. Şair ne öğrendi ise kendi başına öğrendiğini, kimseden teşvik görmediğini, gelişmeye yönelik şevk taşınmasına rağmen imkânlarının kısıtlı olduğunu ifade eder (Ahmet Midhat ve Muallim Naci, 2011, s. 48-49).

Halbuki çağdaşı diğer ediplere bakıldığında Hamit'in Encümen-i Daniş üyesi olan babası ve entelektüel ailesi, Avrupa'da aldığı görevler, her daim İstanbul'dan uzak olmasına rağmen dergiler üzerinden edebiyat ortamındaki faallığı ve Ekrem gibi isimlerle mektuplaşarak canlı tuttuğu edebî çevresi vardır. Henüz çocukken ağabeyinin görevi dolayısıyla Paris'te bir yatılı okula gitmiş, memuriyetlerinde aldığı Avrupa görevleri ile hem dili öğrenmiş hem de buradaki yaşantının içinde olmuştur (Enginün, 1988). Sezai ise devrin kültür mahfillerinden biri olarak değerlendirilen konağında Fransız bir hocadan Fransızca dersleri alırken Batı edebiyatını ve düşünce dünyasını tanımış; Çamlıca'daki köşkte ise babasından Gülistan dersleri alan Hamit ile tanışmıştır (Güven, 2009, 30, 34). *Rumuzü'l-Edeb*'de anlattığına göre henüz on dört yaşında bir çocukken büyük bir özgüven ile yazıhanesine gittiği *Kamer* dergisinde ilk yazısında yayımlanmıştır (Kerman, 1981, s. 135).

Hamit'in ailesinden başlayarak sahip olduğu şartlar, Sezai'nin henüz bir çocukken taşıdığı buyurgan özgüvenle beraber düşünüldüğünde durumun eşit olmaması bir yana Naci'nin kabulünün de, çağdaşı öncülere yakalayabilmesinin de pek mümkün olmadığı görülebilir. Yalnızca dil ve eğitim üzerinden bir ayrışmadan söz edilemez. Aynı zamanda yazıyla ilişkileri bakımından da Naci ile çağdaşı edipler birbirinden farklıdır. Sezai çocuk yaşta o dönem için İstanbul'un önemli dergilerinden birinde yazı yayımlar. Hamit'in bütün kuralları yerle bir ederek yazdığı metinleri beğeni alırken Naci bu denli şanslı değildir. Ancak *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine gönderdiği şiirler İstanbul çevrelerinden beğeni alır. O zamana değin taşrada bir şair olarak yalnızdır.

b. İstanbul edebiyat çevresine girişi ve *Tercüman-ı Hakikat*

Naci'nin İstanbul edebiyat ortamında ismini duyurması İstanbul'a taşınmasından evvel olur. 1881'de Sakız Adası'nda bulunduğu sırada yazdıklarını *Tercüman-ı Hakikat*'e "Naci", "Yahya", "Bir Firkat-zede" imzalarıyla gönderen şair edebiyat çevrelerinden övgüler alır. Daha sonra karşı kutuplara çekileceği Ekrem ve Hamit dahi Naci'ye ve yazdıklarına beğenisini dile getirenler arasındadır. Özellikle ifadesinin selisliği takdir konusu olurken Ekrem'in *Talim-i Edebiyat* seçkisine Naci'den metinler alması aralarındaki problemin sonraki süreçte başladığını gösterir.

Ekrem ve Hamit dışında Naci'nin etrafında beğeni dile getirenler arasında başkaları da vardır. Öncelikle kalabalık hayran kitlesini görmek mümkün. Etrafında kümelenen, yazdıklarını not alan, şiirlerine nazireler yazan bu kalabalık Naci'nin geç gelen şöhretinin göstergesidir. "Bir sürü takdirkârları arasında ağzından, bazan irticâli, dökülen mısraları derhal not alan 'muhibban-ı edebiyat' ortasında bir 'kutb' gibi parlar" (Tarakçı, 1994, s. 11).

Naci'ye yönelik takdir belirten ve üstelik devrin edebiyat dünyasında yol açacağı olaylar açısından önemli bir belirleyen Ahmet Midhat Efendi'dir. Ahmet Midhat Efendi'nin Muallim Naci'ye yönelik ilgisi Naci'nin *Tercüman-ı Hakikat*'te şiirlerini yayımlamasına bağlanabileceği gibi ikili arasındaki benzerliklere de dayandırılabilir. Ahmet Midhat'ın da İstanbul'da başlayan macerası Balkanlarda devam etmiştir. Her ikisinin ailesinin de esnaflıkla geçimini sağlaması, erken kaybedilen babalar, devrin diğer ediplerinden farklı bir sınıfa ait hissetmenin bilinci gibi etkenler Ahmet Midhat'ı Muallim Naci'ye edebî bir arkadaş ve ardından gerçek bir baba hâline getirir.

Naci'nin 1882'de İstanbul'a gelmesinin ardından Ahmet Midhat Naci'yi merak eder ve bir süre mektuplaşırlar. Naci de bu sırada gazeteye şiir göndermeye devam eder.

1883'e gelindiğinde ise Naci kayıtsız şartsız *Tercüman-ı Hakikat* edebiyat sütununu idareye başlar. Bu gelişme Naci'nin şöhretinin artmasını sağlamanın yanında o zamana kadar Ekrem'in üstlendiği bir role ortak olması sonucunu doğurur. Genç ediplere üstatlık yapanın Ekrem olduğu daha evvel dile getirilmişti. Şimdi Naci yayımlanmasına karar verdiği şiirlerle, bu şiirlere öğretmen ve eleştirmen vasfıyla yazdığı değerlendirmelerle Ekrem'in yaptığına benzer bir iş yapmaktadır. Dahası Ekrem'in yazdığı *Zemzeme*'ye Naci'nin gazetede yer vermeyişi gibi yanlış anlamalar ve karşı karşıya gelmeler da Ekrem ile Naci'nin arasının açılmasına sebep olmuştur. Tansel'e göre "Recaizâde Ekrem ile Naci arasındaki şahsî anlaşmazlıktan doğan, hakikatte ciddî bir fikir anlaşmazlığına dayanmayan münakaşalar çevresini genişletmiş, o devir edebî neslinin ikiye ayrılmasına sebep olmuştur" (Tansel, 1953, s. 174). Gerçekten de şahsiyet olarak karşı karşıya gelmelerine sebep olan çok etken vardır. Peki ikili arasında yaşananları yalnız bir ego savaşı olarak okumak yerine kanonlaşma sürecinin bir gereği olarak değerlendirmek mümkün müdür?

Öncelikli olarak bilinmesi gereken *Tercüman-ı Hakikat*'in bu devrin en önemli yayın organlarından biri olması ve Ahmet Midhat'ın kimliğidir. Her ne kadar bir gazete olsa da ilk sayılardan itibaren edebiyat önemli bir yer tutar. Dahası Ahmet Midhat Efendi, Halit Ziya ve ardılları gelinceye kadar devrin romancı kimliğini sahiplenen en velut edibidir. Yeni bir türde, yeni hayat anlayışı içerisinde eserler ortaya koymasına rağmen Ahmet Midhat'ın yenilik anlayışını ölçülü bir yenileşme olarak tanımlamak mümkündür. Muallim Naci ile yakınlığının sebebi şairin büyüklüğü, Balkanlarda geçen ortak yaşantı üzerinden yorumlanabileceği gibi dönemde ölçsüzleşme eğilimi gösteren yeniliğe çekidüzen verme kaygısı ile de değerlendirilebilir. Nitekim Ahmet Rasim *Muharrir, Şair, Edip*'te Naci'nin *Tercüman-ı*

Hakikat'e gelmesini edebî bir ıslahın başlangıcını hazırlamak olarak değerlendirir (Ahmed Rasim, 1980, s. 75). Ahmet Rasim'e göre Muallim Naci'nin başa geçmesiyle gazete dersane havasına bürünmüş, Naci de Osmanlı edebiyat işlerinin müdürlüğünü yapar olmuştur (Ahmed Rasim, 1980, s. 108). Bu görev ve şairin etrafına toplanan hayran kalabalığı Ekrem'de rahatsızlık yaratmış olmalıdır. Halit Ziya Naci'nin edebiyat tarihinde bir varlık, unutulmayacak bir hadise olduğunu dile getirdikten sonra "affedilemeyecek cüret"inin "Türk edebiyatının fevkine çıkmak iddiası" olduğunu dile getirir (Uşaklıgil, 2017, s. 324).

Naci'nin *Tercüman-ı Hakikat* sayesinde kısa sürede artan şöhreti dikkat çekerken şairin de kendini bu şöhrete kaptırıldığı görülmektedir. Ahmet Rasim Naci'nin karakterinin övünmeye, böbürlenmeye meyilli ve kazandığı ünle beraber kullandığı mahlasın, şiir kitaplarına verdiği isimlerin bunu göstermeye yönelik olduğunu vurgular (Ahmed Rasim, 1980, s. 117).

Naci'nin İstanbul edebiyat çevresinde yarattığı ilk rahatsızlık, Ekrem ile üstlendikleri rollerin ve kimliklerinin çatışmasıdır. Naci'nin gelişi ile Ekrem, tek olma vasfını yitirmiştir. İkinci rahatsızlık ise Naci'nin gölge kimliğinde saklıdır. Kayahan Özgül, Naci'nin iki isim kullanmasına değinirken iki ismin iki farklı kimliğe işaret ettiğini aktarır. Buna göre Muallim Naci ismiyle daha yeni ve akılcı şiirler yazan şair, Mesud-ı Harabati gölge kimliği ile eski tarza yakın şiirler kaleme almaktadır: "Dünya görüşleri kadar şiir anlayışları da birbirine benzemeyen iki şair gibidirler. Mesud-ı Harabati sadece rindâne gazeller yazarken, isyankâr ve ateşli mısralarıyla kendi okurunu yaratırken, Nâci daha akılcı ve yenilikçidir, muallimdir" (Özgül, 2016, s. 12).

Ertaylan da Naci'nin İstanbul'a gelinceye kadar yeniliğin peşinde koştuğunu, fakat İstanbul'daki ünle beraber çabasıdan vazgeçtiğini nakleder (Ertaylan, 2011, s. 456). Naci'nin yenilik karşısında değişen tavrını yönlendiren birkaç ihtimal vardır. Her ne kadar sık sık Ekrem'le karşı karşıya gelseler de devrin en büyük ve ulaşılmaz edibi Hamit'tir ve Naci edebiyat dünyasını yakından tanıdığı, gözlemlediği bu süre zarfında Hamit'i yakalamanın imkânsızlığını idrak etmiş olabilir. Bu durumda da Hamit'in kötü denebilecek bir taklidi olmak yerine etrafına hayranlarını toplayan tarzına sığınmış olması muhtemeldir.

"Naci, Hâmid'in tesiri altındadır ve daima ona yetişmek ister. Bu devirde eskiyi kuşkulandıran yalnız Hâmid'dir. Ekrem Bey daha ziyade kısır ilhamıyla ve lisan hatalarıyla ancak yeniye hücum vesileleri verir gibidir. Bütün bunlar ve etrafındaki heyecanın Naci'yi eskinin kucağına attığı muhakkaktır" (Tanpınar, 1988, s. 598).

Hayran kalabalığının yanında Ekrem ve diğerlerinin desteğini reddetmesi de bir diğer durumdur. Edebiyat ortamındaki tek ölçüt iyi yazı değil, çevre olarak değerlendirilebilir. Ertaylan Muallim Naci'nin kusurunun gurur olduğunu anlatırken diğer ediplere mesafeli duruşundan söz eder: "Nâci, Nâmık Kemal'e yüksekte baktı, Hâmid'in yüksekliğini göremedi ve Rezaizâde'yi beğenmedi. Onlardan ayrılmak için asrıdan ayrılmaya ve geriye dönmeye razı olurdu. Muallim merhum -tekrar edeyim,- halûk bir zâtı; fakat bu halûk zâtın bir kusuru vardı: Gurur" (Ertaylan, 2011, s. 475).

Ali Kemal, Naci'nin Ekrem'le aralarındaki tartışmalardan sonra eskiye meylinin arttığını ifade eder:

"Zavallı Naci Üstad Ekrem'e husumetinden, ihtimaldir, meyl-i hakikisine rağmen, edebiyatta yavaş yavaş mürteciâne muhafazakâr oldu. Hamid'i hiç beğenmemeğe cesaret etti, Kemal'e bile arasına itirazdan geri kalmadı" (Ali Kemal, 1985, s. 48). Bu gerçeği Ercüment Ekrem'in hatıralarında, bizzat Ekrem'in ağzından da duymak mümkündür. Ercüment Ekrem'in anlatımına göre İsmail Safa ve Tevfik Fikret Rezaizade'yi ziyarete gelmişlerdir. Naci'ye hayranlığı bilinen İsmail Safa Tevfik Fikret'in Naci hakkındaki alaylı ifadelerine karşılık vermek ister ama Ekrem'den çekinir. Bunun üzerine

Ekrem'in söyledikleri Naci imajının süreç içerisinde oluşumu hakkında ipucu niteliğindedir: "Muallim Naci gerçekten şairdi. Onu zorla bayağılaştıran biziz" (Talu, 2005, s. 85).

Dahası Ertaylan'ın isabetsizlik olarak nitelendirdiği bir olay daha gerçekleşir. Recaizade Mahmut Ekrem'in ardından Mekteb-i Sultanide öğretmenlik yapmak üzere Muallim Naci görevlendirilmiştir. İkili arasındaki tansiyon yükselmişken Ekrem'in rol ve kimliğinin biricikliğini sarsan ve bunlara ortak olan Naci belli ki edebiyat ortamını rahatsız etmiştir. Rahatsızlığı bizzat talebeden duymak mümkündür. Ertaylan'ın Tevfik Fikret'ten naklettiği hatıra buna delildir. Ekrem'in giyimi kuşama, hâl ve tavırla uyandırdığı hayranlığın ardından bir sabah derse Muallim Naci'nin gelmesi öğrencilerde soğuk düş etkisi yaratır: "İlk derse giren muallimin talebe üzerindeki tesir-i sihir-kârını bilemeyenler Ekrem'den sonra Naci'nin edebiyat derslerine tâyininde hiçbir beis göremezler. Biz, bir beis görmüş ve bir daha zihnimizden, hâfizamızdan silememiştik" (Ertaylan, 1963, s. 31).

Tercüman-ı Hakikat'in başına geçmesinin ardından Ekrem ile arasında geçen Zemzeme-Demdeme tartışması da malumdur. Ekrem *Talim-i Edebiyat*'a şiirinden örnekler koyduğu Muallim Naci'nin yayımlanan yeni kitabına dair bir değerlendirme yapmayışına kızarak Naci ve yaydığı edebiyat anlayışını topa tutarken Naci'nin Ahmet Midhat tarafından gazeteden uzaklaştırılmasına gidecek süreci başlatmış olur. Naci'nin gazetede görüldüğü son sayı da bu bakımdan manidardır. *Tercüman-ı Hakikat*'in 2112. sayısının edebiyat sütununda son defa olarak imzasına rastlanan Naci'nin "Kim Hayrette Değil?" başlıklı şiirine yer verilir. Devamında ise imzasız ancak Ahmet Midhat Efendi'ye ait olduğu tahmin edilebilecek, övgü dolu takdim sözleriyle Ekrem'in *Zemzeme*'sinin üçüncü kısmının yayımlandığı duyurularak eserin mukaddimesi yayımlanır (İmzasız, 1302, s. 3). Bu tercih aynı zamanda bir seçim olarak yorumlanabilir⁵.

Özetle Muallim Naci'nin bu dönemde yaptığı "hata"ları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Recaizade Mahmut Ekrem başta olmak üzere devrin edebî şöhretlerine gerekli önemi vermeyişi.
2. Eski-yeni gerilimi yükselmişken eskiyi tamamen reddetmeyişi, aksine devirde bu tarzdaki arayışlara kapı aralaması.
3. Hamit üzerinden Ekrem'in tenkitteki objektifliğini sorgulaması⁶.
4. Sosyal destek ve ilişkilerle yürüyen edebiyat ortamında yalnız kalmayı tercih etmesi.

Bu birikmenin ardından yaşananları bir tür kanon dışı bırakılmak olarak okumak mümkündür. Eski ve yeni edebiyat arasındaki gerilimin arttığı, ediplerin kendilerini bu ikisi arasında bir yere konumlandığı, Ekrem'in otoritesiyle kanon kurucu rolünü üstlendiği devrede Naci'nin hem ilerlemeyi yavaşlatan tavrı hem kişisel problemleri onun yeniden dışlanmasına, eski edebiyatın bir temsilcisi olarak sayılmasına sebep olmuştur.

⁵ Bu ön söz aynı zamanda Muallim Naci'nin eser isimlerine atıflarla ona yönelik ağır eleştiriler barındırdığı için anlamlıdır: "Ulviyet-i hakikiyeden bi-nasip olduğu hâlde yalnız lafzen ulviyeti müşir sözler balon gibidir: Hevâ-yı iştihada bir aralık itila-nüma olsa bile bilahare bir zemin-i mechuliyet ve mensiyete düşer kalır! Hakikat-i hissiyeden mahrum iken ateşten kıvılcımdan bahs eden manzumeler şebtaba benzer: Zalam-ı evham içinde firuzan görünse bile hiçbir kalp üzerinde bir eser-i ihtirak husule getiremeksizin kendi kendilerine söner mahv olur!" (Recaizade Mahmut Ekrem, 1301, s. 9-10).

⁶ Muallim Naci *Demdeme*'de bunu şu şekilde izah eder: "Hasılı: Ekrem Bey tarafından takdir edilmesi matlub olan bir eser mutlaka benim olmamalı, yahut o eser benim olsa bile beyefendi onun benim olduğundan kat'an haberdar bulunmamalıdır" (Muallim Naci, 1303, s. 46). Devamında da Ekrem'in sübjektifliğini Hamit imzası üzerinden sorgulamaya devam eder. Kendi eserine Hamit imzası konsa sonucun ne olacağını düşünür.

Muallim Naci ilk olarak *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinden uzaklaştırılmıştır. Ahmet Midhat Efendi üzerindeki baskıya dayanamayıp Naci'yi başlangıçta uyararak, sonra uzaklaştırmak zorunda kalır. İlk olarak Arabistan'dan gelen mektuba verdiği cevapta gazetesinde aşk, şarap, sarhoşluktan bahseden şiirlerin yer almasından duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Gençlerin Naci'nin yeni şiirlerine değil, bunlara itibar ettiğini söylemekle beraber Naci ve etrafındakileri de uyarılmış olur (Tansel, 1953, 164). Fakat bu uyarı yeterli gelmemiştir ki Naci'nin gazeline yazılan bir tahminin ardından yaptığı yorumla Naci'yi ve edebiyatta eskiye dair her şeyi kapı dışarı eder. Bundan sonra hem Naci'ye yönelik Ekrem kaynaklı tenkitler artar hem de şair işini kaybettiği için maddi anlamda sorunlar yaşamaya başlar. Bunların da ötesinde ölümünden sonra bile devam edecek dışlanma ve ötekileştirilme sürecine girer.

Maddi problemler “Tarih-nüvis-i Selatin-i Âl-i Osman” unvanı verilip maaş başlanıncaya kadar devam eder. Tarakçı bu görevi almasını 1891'de yazdığı “Gazi Ertuğrul Bey” manzumesine dayandırır (Tarakçı, 1994, s. 17). Halit Ziya hatıralarında Naci'nin edebî saltanatını devrin istibdatı ve yeniliğe karşı olan tavrıyla ilişkilendirir:

“(…) O devre Muallim Naci saltanatından, hatta inhisar ve istibdat esaslarına dayanan bir saltanat hengâmından ibaretti. Bir kolu Saray'ın irticâi ve an'anevi temayüllerine vehmî siyasetine uzanan, diğer kolu memlekette eskiliğe, medrese zihnine, Arap ve Acem bulaşığı eş'âra sadık ne kadar anâsır varsa, ki pek mahdut bir ekalliyete mukabil azîm bir ekseriyet idi, onu kucaklayan, sırtını da Ebussuut Caddesi'nin bir yazı imalgâhına, Tercümân-ı Hakikat Matbaası'na dayanan bu kuvvet öyle iktisab-ı nüfuz etmiş idi ki Tanzimat edebiyatının ve garp sanatı telkinatının İstanbul'da yegâne mümessili olan Recaizade'yi hatta edebiyat muallimliğinden çıkartarak mektep kürsülerinde bile istihlaf eylemişti” (Uşaklıgil, 2017, s. 323).

Bu durumda Naci'nin aldığı görev, bağlanan maaşı yazdığı şiire bağlamanın dışında devletin ve padişah II. Abdülhamit'in yeniliğe karşı tutumu olarak da yorumlamak mümkündür.

Parla, gelenek ve değişim arasındaki gerilimi işaret ederek kanon temsilcilerinin gerilimlerden faydalanarak kanonları zorladığını belirtmektedir (Parla, 2004, s. 51). Ekrem de yeni edebiyat kanonunun temsilcisi bir edip kimliği ile Naci üzerinden gerilimi arttırmakta ve kanonu zorlamaktadır. Naci'nin İstanbul'daki gücünü fark ederek önce üstük bir şekilde, *Tercüman-ı Hakikat*'ten ayrıldıktan sonra açık bir şekilde, hatta ölümünden sonra bile Naci'den kötü bir şekilde bahsetmesi, yenilik taraftarı ediplerin Naci'ye karşı daha fazla bilenmesine yol açmıştır. Aslında bununla da yeni edebiyat anlayışının eski karşısında gücünü göstermektedir. Akyüz bunu bir “zafer” olarak değerlendirir (Akyüz, 1947, s. 156).

Muallim Naci bundan sonra kanondan dışlanan bir şair olarak yine bir gösterge olarak kalmıştır. Ahmet Rasim, Naci'nin gazeteden ayrılmasıyla beraber eski edebiyat taraftarlarının daha cesur ve kontrolsüz bir hâle geldiklerini belirtirken (Ahmet Rasim, 1980, s. 130) artık Naci değil ona uygun bulunan rol - veya denebilir ki hayaleti- ortalıkta dolaşmaktadır. Nitekim ölümünden sonra da Naci üzerinden kimlik belirleme ile karşılaşılabilir. Özellikle ismini duyurmak isteyen genç edipler tarafından Naci'nin kullanılması bunun ispatıdır. Naci'nin kanon dışı kaldığını fark ederek kendi yerlerini onun üzerinden sağlamlaştırılardan bahsedilebilir.

“İşte Ekrem'le bu ihtilaf, bu muhaseme Naci Efendiye bir, hatta iki, üç zürriyet-i edebiyeyi hasım etti. Çünkü bu gün bile Naci'ye adavet bazı gençlerimizde şiddetle mevcuttur. O adavetin en birinci saiki ise aynı sebeptir. Vaktiyle Ekrem Bey ve Ekrem Beyin tarafdarları Şerare müellifini nasıl muaheze ediyorlardı ise şimdiki şitab-ı edep de yakın vakte kadar öyle yapıyorlar, sarhoşluğundan tutturarak bilmem hangi zilletine kadar biçare adamın tutulur yerini bırakmıyorlardı” (Ali Kemal, 1985, s. 49-50).

Naci'ye yönelik tavrı genç ediplerin eylemlerinde kendini gösterir. İzmir'deki bazı gençlerin "ukaz-ı şübbân" adıyla bir topluluk kurarak parodi şiirler yazmaları da Naci ile uğraşmanın bir yoludur. Aynı şekilde Servet-i Fünun edipleri gençler de Naci'yi hedef hâline getirir (Özgül, 2016, s. 29). Ölümünün üzerinden seneler geçtikten sonra bile tartışma konusu olduğu görülmektedir. Mehmet Fuat yazısında Naci'yi ait olduğu sosyal sınıfın sınırları içinden çıkamamış, yeniliğe karşı nefret besleyen, "esasen hodbin, cahil ve ancak kaba ve müstekreh cinaslar yapabilecek kadar zeki", muhitinin kötü tesirinden kurtulacak kadar karakteri güçlü olmayan bir insan olarak tasvir eder (Köprülüzade Mehmet Fuat, 1326, s. 78). Mehmet Fuat'ın Muallim Naci üzerine yazısı, Naci'nin bir kimlik belirleme aracı olduğunun delilidir. Mehmet Fuat en çarpıcı örnek olmasına rağmen tek değildir.

"Servet-i Fünuncular da muhacimleri devirmek için Naci'yi yıkmaya çalışmışlar ve o gürültülerin neticesi olarak Naci âdeta, Kemal-Hâmid mektebi ile Servet-i Fünunun ortasındaki edebi teceddüdün bir fasılası, bir fetreti, gittikçe tekâmül etmekte olan edebî yeniliği bir kaç sene geriye götüren bir irtica gibi telâkki edilmiştir" (İsmail Habib, 1940, s. 117).

Tansel, Ömer Seyfeddin tarafından da Naci'nin yanlış aktarıldığını, hiç tanınmadığını, Ahmet Midhat Efendi'nin hakkında yazdığı yazıyla tanındığını anlatır. Bu da Naci'nin hakkındaki olumsuz propagandanın etkisini sürdürdüğünün delilidir (Tansel, 1953, s. 200).

Yerlerini belirlemek isteyen genç ediplerin dışında başka örnekler de Naci'ye yönelik algının devamının ispatıdır. Şahsi yazı ve değerlendirmelerin dışında erken Cumhuriyet devrinde yazılan edebiyat tarihlerinde de Naci'nin eski-yeni meselesinin etrafında anlatıldığı görülmektedir. Hatta bazı edebiyat tarihlerinde daha ileriye gidilerek devrinin bakış açısıyla eleştirel bir gözle değerlendirildiği de görülmektedir.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın edebiyat tarihinde Naci, tek başına değil Ekrem'in karşısında bir şahsiyet olarak gösterilir. Mehmet Fuat'ın bakışına benzer şekilde Naci muhiti, terbiyesi, tahsili gibi çeşitli hususlar bakımından geriliğe mahkûm; karakter itibarıyla gösteriş meraklı, geri bir kişilik olarak ele alınır. Kimi meziyetleri takdir edilmekle birlikte değerlendirme ön yargılarla doludur denilebilir: "Kıyafet değişir; fakat tıynet değişmez. Bu zihniyette olanlardan da kabiliyetlerinin, kifayetlerinin fevkinde bir sanat beklemek hakikati idrak edememek demektir" (Ertaylan, 2011, s. 475).

Sonuç

Türk edebiyatı için düşünüldüğünde kanon tartışmalı bir kavramdır. Batı edebiyatlarındaki kanon tanımlamalarından yola çıkıldığında Türk edebiyatının, daha özeldede örneğin romanın bir kanonu olmadığı zaman zaman farklı isimler tarafından dile getirilmiş, kanonun yokluğu ise çeşitli sebeplerle izah edilmiştir. İlk sebep toplumun bütün kesimlerini kucaklayacak, herkes tarafından benimsenecek bir okuma listesinin oluşmasının imkânsızlığı üzerinden düşünülmektedir. Buna göre toplumsal yaşamdaki kimi ayrılıklar herkese hitap edebilecek, herkes tarafından öncü sayılabilecek isimlerin seçilmesine engel olmuştur.

Kanonun yokluğu tartışılırken değinilen bir diğer sebep Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp yerine yeni bir devletin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıdır. Buna göre kurulan yeni devletin ilk aşamada Osmanlı mirasına mesafeli tavrı, daha çok Tanzimat'tan sonraki edebiyat ile ilgilenmesi bu durumu yaratmıştır. Gerçekten de Cumhuriyet yıllarında yazılan ilk edebiyat tarihlerine bakıldığında genelde Tanzimat sonrası gelişen edebiyattan söz edildiği görülmektedir.

Yeni devletin kurulması ile ilgili bir diğer gelişme ise harf inkılabıdır. Arap harflerinden Latin harflerine geçiş süreci, eski harfli edebiyatın bir kuşak sonra sadece konunun uzmanları tarafından okunmasına sebep olmuştur. Edebî mirasın devamlılığı sona ermiş, okurlar sadece Latinize edilmek üzere seçilmiş metinlerle karşılaşma imkânı bulabilmişlerdir.

Sıralanan sebeplere rağmen bugün kanon gündemdedir. Son yıllarda kanona dair farklı değerlendirme ve tartışmalarla karşılaşmak mümkündür. Batı kanonu gibi kapsayıcı bir tanımlama ile olmasa bile çeşitli kanonlardan söz edilmektedir. Örneğin siyasi iktidarla bağlantısı bilinen edebî kanonlar değerlendirilmekte ve bir inkılap edebiyatı kanonundan/inkılap kanonundan söz edilmektedir. Türk edebiyatı/Türkçe edebiyat tartışmaları kanon etrafında yapılmaktadır. Osmanlı'nın gayrimüslim ediplerinin edebiyat tarihlerinde yer almayışı kanon bağlamında düşünülmektedir. Kadın yazarların edebiyat tarihlerindeki yokluğu kanon üzerinden düşünülürken gündeme getirilen, üzerine çalışılan, eserleri açığa çıkarılan yazarlarla bir zamanlar kanon dışı kalan isimler keşfedilmektedir.

Büyük ve kapsayıcı bir kanondan söz edilemese de edebiyat anlayışının hayatla beraber değiştiği, kimi zaman buna yönelik itirazların yükseldiği, ben ve öteki ayrımının netleştiği dönemlerde kanon bağlamındaki birleşmeler/ayrılmalar/kendini tanımlama çabalarına rastlamamak mümkün değildir.

Bu yazıda da yapılmaya çalışılan Ekrem ve Naci arasında başlayan, devri uzun zaman etkisi altına alan tartışmayı, öncesi ve sonrası ile beraber kanon etrafında okumaktır. İkili arasında yaşananların şahsi birtakım sebeplerden kaynaklandığı fakat ikilinin taraftarları sebebiyle büyütüldüğü yaygın kanıdır ve yanlış değildir. Dahası tartışmadan söz edenlerin bazen doğrudan ifadelerine yansıyan, bazense açıklamalarının geri planındaki düşünce tartışmanın yenilik taraftarlarının zaferiyle sonuçlandığıdır.

Sonucun bir edebiyat anlayışının devamlılığını ve hakimiyetini ilan etmesi bağlamında düşünüldüğünde tartışmayı ve ardından gelen olayları bir kanonlaşma süreci olarak okumak elverişlidir. Ekrem ile Naci'nin karşı karşıya gelmesini hazırlayan dönemin bizzat kendisidir. Yetişme şartları ve sahip oldukları imkânlar farklı olan bu iki şair, dönemde benzer rolleri üstlenmiş, biri diğerinin önüne geçememiş, zaman zaman karşı karşıya gelmişler ve birbirlerinin edebiyat görüşünü etkilemişlerdir. Onlara düşen, en uygun kişiler olarak dönemin onlara yüklediği görevi devralmak olmuştur. İki güçlü figür olarak birbirleri üzerinden kendi edebiyat anlayışlarını netleştirirlerken Tanzimat sonrası gelişen edebiyat anlayışını kuşaklar boyunca kabul edilecek edebiyat anlayışı hâline getirmektedirler. Bundan sonra gelen edipler dönemlerinden başlayıp geçmişe bakarak edebî öncülerini seçmişlerdir. Dönemde bahsi geçen birçok edibin Naci ile başlayan edebiyat yolculuğunun Ekrem ve Hamit ile devam etmesi; Şinasi, Namık Kemal gibi isimlerin edebî babalar olarak seçilmesi bunun delilidir.

Sonuç olarak Ekrem ve Naci arasında başlayan gerilimleri bir kanonlaşma çabası olarak kabul etmek, sürecin Servet-i Fünun topluluğunun bir araya geldiği zamanlara kadar uzandığını, kanon yapıcı ile kanon dışı kalanların fark edilerek edebî ataların seçilmesiyle durulan tarafın tayin edildiğini görmek mümkündür.

Kaynakça

Ahmed Rasim (1980). *Matbûat Hâtıralarından Muharrir, Şair, Edib.* (K. Yetiş Haz.) İstanbul : Tercüman 1001 Temel Eser.

Ahmet Mithat-Muallim Naci (2011). *Mithat'tan Naci'ye Naci'den Mithat'a Muhaberat ve Muhaverat.* (N. Elmas Haz.). Konya : Çizgi.

Akyüz, K. (1947). *Tevfik Fikret.* Ankara : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

- Ali Kemal (1985). *Ömrüm* (1 b.). (Z. Kunalp Haz.). İstanbul : İsis.
- Anar, T. (2020). *Mekândan Taşan Edebiyat Yeni Türk Edebiyatında Edebiyat Mahfilleri* (1 b.). İstanbul: Ketebe.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik* (2 b.) (Tekin, A. Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Başçı, P. (2007-2008). Yerli Edebiyat, Yurdun Edebiyatı; Herkes Onu Okumalı : Türk Edebiyatı Kanonu ve Ulusal Kimliğin Sınırları. *Pasaj*. 6. 44-69.
- Belge, M. (2004). Türkiye’de Kanon. *Kitap-lık*, 68, 54-59.
- Bloom, H. (2014). *Batı Kanonu* (1 b.). İstanbul : Metis.
- Dellaloğlu, B. (2023). *İkondan Kanona Kültür ile Medeniyet Arasında* (1 b.). İstanbul : Timaş.
- Enginün, İ. (1988). «Abdülhak Hâmid Tarhan». *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.1, 207-210.
- Enginün, İ. (1995). *Abdülhak Hâmid’in Mektupları* (1 b.). İstanbul: Dergâh.
- Ertaylan, İ.H. (1963). *Tevfik Fikret Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. İstanbul : T. Emekli Öğretmenler Cemiyeti.
- Ertaylan, İ.H. (2011). *Türk Edebiyatı Tarihi I-IV*. Ankara : Türk Tarih Kurumu
- Güven, G. (2009). *Sami Paşazade Sezai ve Eserleri* (1 b.). İstanbul : Dergâh.
- İmzasız. (1302). Başlıksız. *Tercüman-ı Hakikat*. 2112. 3.
- İsmail Habib (1940). *Yeni «Edebî Yeniliğimiz»*. İstanbul : Remzi.
- Jusdanis, G. (1998). *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür*. (T. Birkan Çev.). İstanbul : Metis.
- Kerman, Z. (1981). *Sami Paşazade Sezaî'nin Hikâye-Hâtıra-Mektup ve Edebî Makaleleri*. İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Köprülüzade Mehmet Fuat (1326). Muallim Naci-2 Tabiat ve Zekâsı. *Servet-i Fünun*. 1018. 75-78.
- Mignon, L. (2007-2008). Bir Varmış, Bir Yokmuş... Kanon, Edebiyat Tarihi ve Azınlıklar Üzerine Notlar. *Pasaj*. 6. 35-43.
- Muallim Naci. (1303). *Demdeme*. İstanbul.
- Özgül, M.K. (2016). *Şiirin Hazanında Gazel Dökenler-V Muallim Naci Efendi*. İstanbul : Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Parla, J. (2007-2008). Gelenek ve Bireysel Yetenek: Kanon Üzerine Düşünceler. *Pasaj*, 11-15.
- Parla, J. (2011). Yaralı Dil : Türkiye'nin Dil Reformu ve Romanın Kanonluğu. *Kült İstanbul Bilgi Üniversitesi Kültürel İncelemeler Dergisi*. 1. 62-79.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1301). *Zemzeme Üçüncü Kısım*. İstanbul : Matbaa-i A.K. Tozluyan.
- Talu, E.E. (2005). *Geçmiş Zaman Olur ki* (1 b.). İstanbul: Hece.
- Tanpınar, A.H. (1988). *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (7 b.). İstanbul : Çağlayan.
- Tansel, F.A. (1953). Muallim Naci ile Recaizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 159-200.
- Tarakçı, C. (1994). *Muallim Nâci Efendi ve Eserlerinden Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Kütüphane Basımevi.
- TDK (2023). Kanon. *Güncel Türkçe Sözlük*.
- Tevfik Fikret (2000). Musahabe-i Edebiyye. *Dil ve Edebiyat Yazıları* (3 b.). (İ. Parlatır Haz.). Ankara : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uşaklıgil, H.Z. (2017). *Kırk Yıl* (1 b.). (A. Uçman Haz.). İstanbul: YKY.